ڊاڪٽر انور فگار هَڪڙو

’غريب‘ جي سخنوري

سنڌيءَ ٻوليءَ جي ترقيءَ لاءِ جن آڪابر انسانن پنهنجي جيءَ ۽ جسي کي جولانيون ڏنيون، سنسار ۾ سُرت ۽ ساڃاهه جا ڏيئا ٻاري، سهائي ڦهلائي، ويچار جي واٽن جي ويڳاڻپ ختم ڪرڻ جي ڪوشش پئي ڪئي،، تن اڪابرن ۽ استادن مان پيرومل مهرچند آڏواڻي به هڪ هو.

خاندان ۽ ڄم:

پيرومل مهر چند آڏواڻي جي آکهه متعلق سنڌس ڪتاب "سنڌي جي هندن جي تاريخ" ۾ ذنل هڪ بيان مان معلوم ٿئي ٿو ته: "هو حيدرآباد جي آکهه "مگهو ڪتري" نک مان هو. اها نک اصل ملتان سان تعلق رکندڙ هئي. جنهن جو هڪ فرد نالي ديوان آڏو مل ٻٽ ڪلومل ٻٽ جسومل ملتان جي ڳوٺ لوهه پور جو وينل هو. سو ڪلهوڙن جي دور ۾ سنڌ ۾ آيو. ميان نورمحمد ڪلهوڙي جي راڄڌانيءَ ۾ ملتان جوعلائقو به سندس هٿ هيٺ هو. ميان نور محمد ملتان ۽ اُچ جي طرف گشت ڪندي، هڪ دفعي اتان جي ڪن هندن سان متعارف ٿيو. انهن هندن ۾ آڏومل به شامل هو، جو ان زماني ۾ تلوار هلائڻ ۾ تکو هو. ميان صاحب ڪيس ٻانڻ وٽ شمشيرزن مقرر ڪري سنڌ جي گاديءَ واري شهر حيدرآباد ۾ وٺي آيو"(١) پيرومل آڏواڻي جي هن بيان کي تاريخ جي ڪسوٽين تي پرکجي ٿو ته ان ۾ ڪي جهول ڏسڻ ۾ اچن ٿا. ڇاڪاڻ ته نه ميان نورمحمد ملتان طرف ويو هو ۽ نه وري ان دور ۾ "حيدرآباد" شهر اجان وجود ۾ آيو هو. البته مطالعي مان اها ڄاڻ

ملي ٿي تہ ميان غلام شاهہ حيدرآباد شهر جو باني آهي. نہ رڳو ايترو پر سندس ملتان طرف وڃڻ بہ هڪ تاريخي حقيقت آهي.

بهرحال آڏومل جي حياتي جي احوال مان اسان کي رڳو اهو پتو پوري ٿو تہ هن جي پهرين زال پنجاب جي هئي، جنهن مان کيس ٽي پٽ: چندومل، ڏتومل ۽ لکو مل هئا. جي هو سنڌ ۾ ساڻ وٺي آيو هو. پهرين زال جي ديهانت کان پوءِ هن ٻي شادي تعلقي نوشهري فيروز جي ديهہ "نٽ" مان پنهنجي ناٺي ڀائي آڏومل جي ڌيءُ سان ڪئي، جنهن مان کيس چار پٽ بهارومل، سندرداس، وسايومل ۽ نارومل ٿيا. سنڌ ۾ جيئن هن جي آکهہ وڌي، تيئن سندس ناٺي جي نسبت سان آڏواڻي ٿي سڃاتي ويئي.

ديوان آڏومل جي اولاد مان سندس پهريتي پٽ چندومل کي ٻہ پٽ، چتومل ۽ جيٺمل ٿيا. جيٺمل جي پٽ اجومل جو پٽ آئلمل هو، جو سنڌ ۾ مختيارڪار بہ ٿيو هو. انهيءَ آئلمل کي ٻہ پٽ مهرچند ۽ ٽانورداس ناٺي ٿيا. مهرچند کي بہ ٻہ پٽ ڀيرومل ۽ ٽانوردس ٿيا. اهوئي ڀيرومل اڳتي هلي سنڌ جي ساهت ۽ اتهاس جو وڏو وِدوان بڻيو.[٢]

ڀيرومل مهرچند آڏواڻي جي بقول: "سندس پيءُ سيٽلمينٽ ۾ هيڊ منشي هو. جنان ١٨٨٨ع ۾ رٽائر ڪيائين تہ ويهہ روپيا پينشن ملڻ لڳي. رٽائرمينٽ کانپوءِ سترهن ورهيہ جيئرو رهي، آگسٽ ١٩٠٥ع ۾ گذاري ويو"[٣]

جنم ۽ تعليم:

ڀيرومل مهرچند آڏواڻي جي جنم متعلق اختلاف آهن. ڪي اديب ١٨٧٥ع لکن ٿا تہ ڪي ١٨٧٦ع. اهوئي ڪارڻ آهي جو ڊاڪٽر مرليڌر جيتلي عجب وچان لکيو آهي تہ: "ڀيرو مل هڪ تاريخ نويس جي حيثيت ۾ ٻين جي جنم جون تاريخون ۽ سن - سنبت ڳهڻيءَ کوج بعد هٿ ڪري درج ڪيا آهن. پر پنهنجي جنم جي ٺڙ تاريخ ڪٿي بہ ڪانہ ڄاڻائي اٿس. انهيءَ کي مبهم رکڻ جو ڪهڙو سبب آهي؟ تنهن جي خبر خاوند کي"![٤]

پيرو مل آڏواڻي جي تعليم جي شروعات فارسي سکڻ سان ٿي، سن ١٨٨١ع ۾ سنڌي پهريون درجو ٽورا ڏينهن آخوند صديق محمد جي ختاب ۾ پڙهيو. ان بعد هن اسڪولي تعليم نئين سرشتي وارن اسڪولن مان حاصل ڪئي. سال ٨٦-١٨٨٥ع ڌاري هو انگريزي پهريون درجو پڙهندو هو.[٥] پيرو مل آڏواڻي سن ١٩٣٦ع ۾ ماهوار رسالي 'سنڌو' ۾ 'حيدرآباد جا هاء اسڪول' جي عنوان هيٺ هڪ طويل مضمون لکيو هو، جو قسطن ۾ شايع ٿيل آهي. ان مضمون جي ٽين قسط ڊسمبر ١٩٣٦ع جي شماري ۾ شايع ٿي. ان جي پڙهڻ سان پتو پوي ٿو ته هن انگريزي تعليم حيدرآباد جي مشن اسڪول مان حاصل ڪئي هئي، انهيءَ مشن اسڪول جو پرنسپال مسٽر ڪئمپبل مئي ١٨٩٢ع ۾ ڦليلي ۾ هڪ شاگرد نالي خانچند ڪي ترڻ سيکاريندي پاڻ ٻڏي مري ويو هو. پيرو مل آڏواڻي اهو واقعو به پنهنجي اکين ڏٺو هو.[١]

هدايت پريم لکي ٿو ته: پيرو مل آڏواڻي ثانوي تعليم حيدرآباد سنڌ جي مشهور اسڪول يونين ائڪيڊمي مان حاصل ڪئي. جتي ساڌو هيرانند شيوقرام ۽ سندس ڀاءُ تاراچند شوقيرام کان ٻي تعليم سان گڏ شاه لطيف جو ڪلام ۽ معنائون پڻ سکيون.[٧] انهن ٻنهي ڳالهين کي نظر ۾ رکي چئي سگهجي ٿو ته پيرومل ثانوي تعليم پهريائين مشن اسڪول ۽ پوءِ يونين اڪيڊمي مان حاصل ڪري، ميٽرڪ جو امتحان پاس ڪيو هجي.

شاديون ۽ اولاد:

پيرومل آڏواڻي ٽي شاديون ڪيون. پهرين زال مان ڪيس ڪو به اولاد ڪونه هو، ٻي زال مان هڪ پٽ ۽ هڪ ڌيءَ ٿيس.[٨] پٽهنس پريداس عرف هرنامسنگهه به پنهنجي پتا وانگر قلم ۽ ڪتاب سان سڄڻ رکندڙ هو. سندس ليک مختلف مخزنن ۾ ڇپيا هئا. انهي کان علاوه "سالڪ جو سفر" نالي ڪتاب به شايع ٿيس. جنهن تي سنڌي ادب (ساهت) لاءِ مرڪزي صلاحڪار بورڊ پاران ساڍا ٽي سئو روپيه

انعام طور مليا. اهوئي ڪتاب اڳتي هلي درسي ڪتاب طور منظور ڪيو ويو. پرڀداس آگسٽ ١٩٤٣ع تي هي جهان ڇڏي ويو.(٩) سندس ڌيءَ جو نالو پاربتي هو. جنهن حشمتراءِ هيرانندائي سان شادي ڪئي هئي. پاربتي سن ١٩٣٢ع ۾ ديهانت ڪيو.(١٠) اهڙيءَ طرح ٽين زال مان ڪيس ڀه ڏيئر خوشحالي عرف پدما ۽ ستي نالي ٽيس.(١١)

نوڪري ۽ ديهانت:

ڀيرومل آڏواڻي ٢٩ فيبروري ١٨٩٦ع تي ويهن ورهين جي ڄمار ۾ سالٽ ايڪسائيز ڪاتي اوبيم ڪاتي ۾ سپرنٽينڊنٽ عهدي تي مقرر ٿيو. ان کان اڳ ۾ پاڻ پبلڪ سروس ڪسٽم ۽ سالٽ ڊپارٽمينٽ جو امتحان پڻ پاس ڪيو هئائين. ٻهرين اپريل ١٩١١ع تي سکر ۾ سپرنٽينڊنٽ مقرر ٿيو. (The Sindh Official List 1915 - pp-146-147). انهيءَ ڪاتي ۾ اناويهه سال سروس ڪري رٽائر ٿيو ته کيس هڪ سوءَ روپيه پينشن ملڻ لڳي. جون ١٩٢٤ع کان ڊي جي سنڌ ڪاليج ڪراچي ۾ سنڌي جو ليڪچرار مقرر ٿيو. جتي تيرهن سال نوڪري ڪيائين. ائين هن لاڳيتو ٤١ سال نوڪري ڪئي. هو ورهاڱي کانپوءِ ٻه پريا ٻه سال ڪراچي ۾ ئي رهيو. مگر گذران جي تنگي ۽ بنگلي جي نيڪال نه ٿيڻ ڪري مجبور بڻي رهيو. آخر نومبر ١٩٤٩ع ۾ بمبئي لڏي ويو. جتي جي آبهوا کيس راس نه آئي ته ٻوني وڃي رهيو. ٣ جولاءِ ١٩٥٠ع تي پوني ۾ رستي تان هلندي، کيس ڌڪ لڳو ۽ پنيءَ جو ڪنڊو ڀڄي پيو. ٧ جولاءِ ١٩٥٠ع تي ساسون اسپتال ۾ ديهانت ڪيائين.(١٢)

علمي پورهيو:

ڀيرو مل آڏواڻي سنڌي ٻوليءَ جو گهڻ رخو ۽ بختو قلمڪار هو. سندس حياتيءَ ۾ ذهن جو لاڙو ڪنهن هڪ موضوع يا مضمون ڏانهن نه رهيو. هر ڏسا ڏانهن ڏسڻ، سوچڻ ۽ سمجهڻ توڙي غور ۽ فڪر ڪرڻ ئي هن جي اثباتي عمل ۽ پختگيءَ جو ڪارڻ هو. حقيقتن کي پرکڻ ۽ پروڙڻ کان پوءِ نتيجا حاصل ڪري، عام آڏو آڻڻ هن جو

خاصو هو. اهڙائي ڪي اسباب آهي، جن هن جي تحريرن کي امرتا ۽ دوام بخشي، سندس نالو روشن ڪيو. پيرومل آڏواڻي پنهنجي دور جي ساٿين ۾ هر لحاظ کان پنهنجو منفرد مقام رکندڙ هو. ان ڪري ئي ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو لکي ٿو تہ: "پيرومل ۾ تحقيق جي قابليت Research Ability جيٺمل ۽ لالچند کان گهٽي هئي. ان ڪري هن سنڌي زبان، ان جي گرامر ۽ ادبيات بابت تحقيقي ڪتاب لکيا. سنڌ جي تاريخ بابت بہ ڪوجنا ڪندو رهيو. افسانوي ادب ۾ سندس ناول ۽ ناٽڪ بہ موجود آهن. "غريب" تخلص سان ڪي شعر بہ جوڙيائين. سڄو وقت علمي ڪم ڪي جنبيو رهيو. پاڻئجي ٿو تہ پيرومل کي مرزا قليچ بيگ جي ريس هئي. جو هر موضوع تي پڻي لکيائين. پنهي ۾ فرق هي هو جو مرزا صاحب تاريخ، لغت ۽ شعروادب جون حدون لتاڙي ٻاهر نڪري ٻين موضوعن تي بہ لکيو، پر پيرومل انهن موضوعن کان ٻاهر سائنس جي دنيا ۾ پير نہ پاتو.[۱۳]

بهرحال پيرومل جون خدمتون بطور محقق، تاريخ نويس ماهر لسانيات، مضمون نگار، ناول نويس، ناٽڪ ڪار، سيلاني، شاعر ۽ مترجم [۱۴] کان علاوه نقاد جي حيثيت ۾ نمايان آهن.

پيرومل آڏواڻي جي سموري علمي، ادبي دور تي نظر ڊوڙائڻ سان اها ڳالهہ بہ آڏو اچي ٿي تہ هن علمي دنيا ۾ پنهنجي ذاتي پسند جي موضوعن کان سواءِ وقت ۽ ماحول جي گهرجن جي پورائي لاءِ بہ ذميواريون محسوس ڪري، انهن کي خوش اسلوبيءَ سان نباهڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

اهڙو سماجي، ادبي رويو ئي اديب جي مثبت ڪردار کي ظاهر ڪري ٿو. انهيءَ مان اهو سمجهڻ ۾ بہ آساني ٿئي ٿي، تہ هو حالتن کان ڪيتري قدر خبردار رهي ٿو. ان بنياد تي اديب جي شعور ۽ علمي ڪردار جي پڻ پرک ٿئي ٿي. اهڙي سوچ سان اسان پيرومل آڏواڻي جي علمي، ادبي خدمتن کي، ڏسندا سون تہ منجهس اهي دانشمنديءَ واريون خوبيون اسان کي جابجا نظر اچن ٿيون. انهيءَ حوالي سان ڏٺو وڃي تہ

ويهين صديءَ جي شروعاتي دور ۾ سنڌي ادب ۾ پڙهندڙن ۽ لکندڙن جو ڌيان قصہ ناٽڪ ۽ ناول ڏانهن هو، انهيءَ دور ۾ ماحول مطابق پيرومل آڏواڻي بہ قصہ ناول ۽ ناٽڪ لکيا ۽ ترجمو ڪيا. جن ۾ مثال طور اسان کي "بلبل بيمار" (ناٽڪ)، "علي بابا چاليهہ چور" (ناٽڪ) "آنند سندريڪا" (قصو) "حرص جو شڪار" (ترجمو ٿيل ناٽڪ)، "وريل ۽ نعمت" (ناول)، بزارين جو ناٽڪ (ناٽڪ)، "مڙس جي مڙسي" (ناٽڪ) "مقدمو" (ناٽڪ)، گولن جا گوندر (ناول) ۽ " آزاديءَ جي ڪوڏي" (ناٽڪ) نظر اچن ٿا.

اهڙيءَ طرح علمي دنيا جي نوس ۽ سنجيده عنوانن: لسانيات ۽ لطيفيات ڏانهن بہ هن جو رويو سنجيدو ڏسجي ٿو. چاڪاڻ تہ "غريب اللغات"، "وڏو ويا ڪرڻ"، "الف - بي ڪيئن ٺهي" ۽ " سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ" جهڙا قيمتي ڪتاب لکي هن پنهنجي علمي ذميواريءَ کي بہ خوب نباهيو آهي. پيرومل آڏواڻي جي دور ۾ ادبي دنيا ۾ شاهہ عبداللطيف ڀٽائي جي زندگي ۽ ڪلام تي عالمن ۾ ويچارڻ ۽ لکڻ جو ذوق بہ زياده رهيو.مرزا قليچ بيگ ۽ ليلا رام وطن مل "خاڪي" کان وٺي ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي تائين عالم سرگرم رهيا. پيرومل آڏواڻي بہ جيتوڻيڪ شاهہ جو رسالو ترتيب نہ ڏنو آهي. تڏهن بہ رسالي کي پڙهڻ ۽ سمجهڻ کان علاوه ان جي اهنجن لفظن جي صحيح معنائڻ تي خصوصي ڌيان ڏريو آهي. اهڙيءَ طرح شاه لطيف جي زندگي ۽ ان جي سير سفر جي ماڳن متعلق بہ ڄاڻ حاصل ڪيائين. ان سلسلي ۾ "سر سورٺ" (معنيٰ ۽ سمجهاڻي) "لطيفي سير" نالي ڪتاب لکي ڇپايائين.

تنقيد جي حوالي سان جڏهن ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي جي ترتيب ڏنل شاهہ جي رسالي جي شايع ٿيڻ تي ڄيٺمل پرسرام گلراجاڻي مٿس ڊسمبر ۱۹۲۳ع جي "پارتواسي" اخبار ۾ تنقيد لکي، تڏهن پيرومل آڏواڻي ميان جي ڳوٺ تعلقي شڪارپور مان شايع ٿيندڙ ماهوار رسالي "سنڌو" جي مارچ ۱۹۳۸ع کان آڪٽوبر ۱۹۳۸ع تائين سلسليوار تنقيدي مضمون لکي، گربخشاڻي جي محنت

جي قدرشناسي ڪئي. سندس ان قابليت کي ساراهيندي ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي لکي ٿو ته: "پيرومل جيڪي هي آٽ مضمون لکيا آهن. تن سان ان ساڳئي موضوع تي لکيل، ٻئي ڪنهن به عالم جا شايع ٿيل ليک برابري ڪري نه ٿا سگهن.(١٥)

تعليمدان: پيرومل آڏواڻي کي سنڌ ۾ تعليم جي ترقي جو به اونو رهندو هو. پاڻ پنهنجي ٻوليءَ ۾ تعليم کي عام ڪرڻ لاءِ به ڪوششون وٺندو هو. ان سلسلي ۾ پاڻ بمبئي يونيورسٽي جي نصاب لاءِ به لکندو رهندو هو. سن ١٩٠٤ع ڌاري، جڏهن تعليم کاتي جا سنڌي ڪتاب ٿي نهيا، تڏهن بمبئي کاتي جي ٽيڪسٽ بڪ ڪاميٽي، جنهنجو پريزيڊنٽ مسٽر جي جي ڪاورنٽن هو. تنهن هن کان ڪيترائي سبق لکرايا ۽ ڪيترا بيت ٻارن جي ڏانو جا نهرايا. (چونڊ سنڌي نثر "جهونو ۽ نئون" ١٩٣٥ع ڏيارام ميرچندائي ۽ جمنداس سڌائي) اٿين ٻين ادارن پاران مقرر ٿيندڙ سنڌي ٻوليءَ جي نصاب ڏانهن به سندس ڌيان رهندو هو. هيٺين درجن جي نصاب تي به خصوصي توجهه ڏيئي. نصابي ضرورتن جي پورائي لاءِ به ڪتاب لکندو رهيو. جهڙوڪ: "جوهر نظم"، "چونڊ ڪلام" "وڏو سنڌي ويا ڪرڻ"، "بهار نثر" "گلزار نثر" يادگار آهن، پاڻ شاگردن جا تعليمي ۽ نصابي اهنج دور ڪرڻ لاءِ ڪن ڪتابن ۾ آيل نثر ۽ نظم جي ڏکين لفظن جون معنائون ۽ تشريحون به لکندو هو. ڪي ڪتاب سڌاري ۽ سنواري به ڇپرائيندو هو. جهڙوڪ W.A.Shahani جي Guide to New Study ReadThoroughly Revised A Complete کي سڌاري ۽ سنواري شايع ڪرايائين.

پيرومل آڏواڻي کي تعليم جي ان ذوق آخر استاد بڻايو ۽ پاڻ ڏيارام ڄيٺمل سنڌ ڪاليج ڪراچي ۾ سنڌي جو ليڪچرر به ٿيو. سنڌي جي جيڪا قابليت وٽس هئي، تنهن جو مثال گهٽ ملندو. هن جي خوبصورت ۽ جاذب ٻولي ۾ جا سلاست ۽ رواني آهي. سا واقعي هن جي لفظي ذخيري جا ڏسَ ڏئي ٿي. هن جي لفظي ذخيري جي جيڪا واڪاڻ

ڪجي سا ڳهت آهي. هونءَ به پاڻ لغت نويس ۽ ٻولين جو ڄاڻو هو. وقتائتا لفظ استعمال ڪرڻ توڙي تجنيس حرفي استعمال ڪرڻ هن جو خاصو هو. مجال آهي جو عبارت ۾ ڪنهن ثقيل لفظ جو استعمال ملي! عام فهم ٻولي ۾ عام فهم عبارت آرائي، سندس ڪيل ڳالهه جي سڌي سنئين سمجهاڻي، عام ۽ خاص کي هڪدم ذهن نشين ٿيڻ جهڙو اسلوب کيس همعصرن ۽ همڪارن ۾ منفرد مقام تي بيهاري ٿو. اڳتي هلي اسان سندس ٻولي جو نمونو ڏينداسون، جنهن مان هن جي خاصن خيالن ۽ ٻوليءَ جي جمالياتي جوڙجڪ جي خبر پوندي. سندس ٻوليءَ کي ڪن عالمن ۽ اديبن ساراهيو به آهي. ايم آر مائيداساڻي لکي ٿو تہ: "ڪاڪو ڀيرومل مهرچندآڏواڻي برک سنڌي ليکڪ آهي. جهونن خواه نون ليکڪن ۾ هو سڀني ۾ سرس ۽ اڳرو آهي. سندس سنڌي سهڻي، سليس، چيڀدي ۽ رس ڀري آهي"(١٦) اهڙو اعتراف پروفيسر ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي به ڪيو آهي: " ڪاڪي ڀيرومل جي ٻولي، مٺي ۽ سيڪ آهي. درياءَ جي رواني جي هڪ طرف تہ سليس لفظن جو واهڙو ٻئي طرف ٻيو نظر اچي.(١٧) ائين ئي ڊاڪٽر مرليڌر جيتلي ڀيرومل جي عبارت جي تعريف ۾ چيو آهي تہ:" ڀيرومل جي عبارت ئي پنهنجي قسم جي آهي" پوپٽي هيرانندائي کيس "نثر جو ٿنڀو" ڪري سڏيو آهي.

شاعر: ڀيرومل مهرچند آڏواڻي هڪ سٺي نثر نويس کان سواءِ چڱو شاعر به هو. هو شعر ۾ "غريب" تخلص اختيار ڪندو هو. سندس تخلص نهٺائي ۽ نماڻائي جوهڪ اظهار به آهي. جنهن لاءِ هيرو ٺڪر لکي ٿو تہ: "ڀيرومل هڪ نهٺو ۽ نماڻو شخص هو. پنهنجي ان نهٺي ۽ نماڻائيءَ واري سڀاءَ کي اظهار ڏيندي هن شاعريءَ ۾ پنهنجو تخلص" غريب" رکيو. هيڏي وسيع ڄاڻ جو ڌڻي هوندي بہ پنهنجي علم ۽ ڄاڻ تي گيرب يا وڏائي ڪانہ هئس. هو پنهنجي لکڻين کي آخري حرف ڪري نہ ليکيندو هو ۽ "ڄاڻ جيئين تان سک" واري عقيدي ۾ وشواس رکندو هو(١٨) هن پنهنجي تخلص جي نسبت سان شاهہ جي

رسالي جي اهنجن لفظن کي کنو ڪري جيڪو ڪوش تيار ڪيو تنهن جو نالو "غريب الغات" رکيائين.

ڀيرومل آڏواڻي "غريب" جي شعر ۽ شاعريءَ تي تفصيلي بحث ڪان اڳ آئون هڪ ڳالهہ واضح ڪرڻ چاهيان ٿو تہ ڪنهن بہ ڪويتا جو تاتپرج، تڏهن ئي وڌيڪ تپرس سان ٿي سگهندو، جڏهن ڪوي ۽ ان جي درشــٽي جي ورٿي تي نگاه ڪرڻ جي ڪوشش ڪبي، ڪوي ڪير آهي؟ ڪوي ڇاڪي ٿو چئجي؟ يا هو ڪوتا ڪيئن ٿو سرجي؟ تنهن جي سولي ۽ سلوٺي سمجهاڻي لاءِ جڏهن آءٌ ڀيرومل آڏواڻي جي ڪتابن جو اڀيـاس ڪرڻ لڳس. تڏهن سندس هڪ ڪتـاب "گلزار نثـر" (١٩٢٩ع) جي مهاڳ ۾ پروفيسـر لالسنگهہ هزاريسنگهہ اجواڻي جا نهايت وٽندڙ ويچار نظر کان گذريا. جن مان هتي استفاده ڪرڻ سان يقين اسين مستفيد ٿينداسون. اجواڻي لکي ٿو تہ :" ڪوي يا شاعر جي پدسان ڪنهن جي بہ ريس يا برابري ڪانهي. ايشور جي سرشتيءَ ۾ جيڪي وهي واپري ٿو، تنهنجي سڌ جيتري شاعر کي آهي تيتري ٻئي ڪنهن کي ٿي ڪين سگهندي. عالم ۽ فاضل ماڻهو گيان سان ڀرپور آهن، پر شاعر کي ئي اندرين درشٽيءَ جو ورٺو عطا ٿيل آهي. شاعر جو ڪم نہ آهي پربوڌ ڏيڻ، يا شين ۽ جيون بابت گيان پلٽڻ. هن جو ڪم آهي جڳت جي سونهن پسڻ ۽ ان سونهن جو مزو ٻين کي چکائڻ. انهيءَ سونهن جو ڪاٿو دينوي ڪسوٽين سان ٿيڻ مشڪل آهي. هر هڪ شاعر جي پرک پنهنجي پنهنجي آهي ۽ ائين چوڻ ۾ وڌاءُ نہ ٿيندو تہ هر هڪ شاعر پنهنجي سونهن پاڻ ٿو خلقي". اجواڻي وڌيڪ لکي ٿو تہ: "شاعر جو شبد، شاعر جي ٻولي انهيءَ ڪري ئي نرالي آهي. بيحد حسن کي قابو ڪرڻ، ساگر کي ڪوزي ۾ بند ڪرڻ، اندر ۾ ڇولين وانگر ڇلڪندڙ خيالن ۽ جذبن کي پل ۾ پڌرو ڪرڻ، نہ هر هڪ منش جي وت ۾ آهي، نہ هر ڪنهن شد جي".[١٩]

ڀيرومل آڏواڻي "غريب" جي شاعر واري حيثيت ڪا ڳجهي تہ ڪينهي مگر اڄ سنڌ ۾ سندس نثري ادب ۽ تاريخ تي لکيل قيمـتي ڪتابن جي گهٽي اشاعت ۽مطالعي سبب نئين نسل آڏو هن جو اهو روپ

اچي ٿي ڪو نہ ٿو. ڪجھہ عرصو اڳ هن جاڪي نظم ۾ بيت تعليم ڪاتي پاران مقرر ڪيل سنڌي جي نصابي ڪتابن ۾ ڇپيا رهيا. مگر جيئن پوءِ تئين اهي بہ ڪتابن مان ويا خارج ٿيندا. جيڪا ايڪڙ ٻيڪڙ هن جي تخليق بعد ۾ بہ قائم رکي ويئي، تنهن جي هيٺان هن جو نالو بہ ڪانا ڪيو ويو. جنهن ڪري اڄوڪن نوجوانن کي اها . خبر نہ رهي تہ درسي ڪتاب ۾ آيل نظم ' مون کي ڪنهن ٿي ڪير پياريو، پيار منجهان ٿي گود ويهاريو، خوش ٿي هر هر مون ڏي نهاريو! منهنجي امڙ"! ڪنهن جو آهي؟

پيرومل آڏواڻي "غريب" جو جيترو ذخيرو نثر ۾ موجود آهي، اوترو نظم ۾ ڪينهي. تڏهن بہ جيڪو ڪجھہ موجود آهي، تنهن جومعيار بہ ڪو گهٽ تہ نہ آهي، هو جيئن نثر ۾ سيئي خوبيون برقرار رکي سگهيو، تيئن شاعريءَ ۾ رکي بينو. سندس شعر جي ڪتابن مان ٻن ڪتابن جي خبر پوي ٿي. هڪ "نوبهار." (آگسٽ ١٩٢٦ع) ۽ ٻيو "وچن مالا" (پچن). ٻئي ڪتاب لڳي ٿو تہ ڏرمي ڪويتائن تي مبني آهي. البت پهريون ڪتاب "نوبهار" ۴۸ صفحن تي ڪرائون سائيز ۾ شايع ٿيل آهي. ان ڪتاب جا سن ١٩۴٥ع تائين ست ڇاپا پڌرا ٿيا. اهو ڪتاب تعليم ڪاتي پاران درسي طور بہ منظور ڪيل هو. ڪتاب جي منڍ ۾ 'غريب' لکي ٿو تہ، انگريزيءَ ۾ ڪيترا نظم جا ڪتاب آهن، جن ۾ جدا جدا شاعرن جا جدا جدا مضمونن بابت عمدا شعر آهن، جي شاگردن کي پاڙهڻ ۾ اچن ٿا. سنڌ ۾ اهڙي قسم جا ڪتاب اڄا اسڪولن ۾ چالو نہ ٿيا آهن، جو انهن جي اڻاٺ آهي. اهڙي حالت ۾ مون هي ننڍڙو رسالو تيار ڪيو آهي، جنهن ۾ ٿورا بيت انگريزيءَ مان ترجمو ڪري ٿورا پنهنجي خيال مان ٺاهي، وڌا اٿم.

انگريزي چوٿين درجي کان وٺي ڇهين درجي تائين شاگردن کي ڪل پنج سئو سٺون پڙهڻيون آهن تنهن ڪري مون هن ڪتاب ۾ سٺون اوتريون آنديون آهن. پولي بہ هرهڪ درجي جي مدنظر تي ڪم آندي اٿم. يعني پهريائين سولا بيت ۽ جيئن پوءِ تئن ٿورا ڏکيا بيت وڌا اٿم، تہ پل تہ جئن شاگرد مٿين درجي ۾ وڃي تيئن پنهنجي مادري ٻولي جو

مايو وڏائيندو هلي".

هن مجموعي ۾ آيل شعرن جو وچور هي آهي:

ڏٿيءَ جي وڏائي: فرمان علي: نوشهروفيروز

ڪوڏر: مرزا قليچ بيگ

انڌو نينگر The Blind Boy : Cibber

اسين آهيون ست We are Seven: Words worth

جرمني جي جنگ

شهنشاهه جو مسخرو

اڪيلائي Solitude of Alexander Selkrik: Cowpor

فرمانبردار پٽ Casablanca: Mrs Hemans

عميق جا خزانہ The Treasures of the Deep: Mrs Hemans

سپنو Adream: Anonymous

سچي سوچ

بلبل جو فرياد

سچي خوشي

پتنگ

بهاري موسم

ٽي اهنج The Three warnings- Mrs Thrale

سر ٿامس مور پاڳو ١

سر ٿامس مور پاڳو ٢

سر ٿامس مور پاڳو ٣

سسئي ۽ مائٽ.

'غريب' جي شاعريءَ کي اسان ٻن ڀاڱن ۾ رکي سگهون ٿا. هڪ ٻارن لاءِ ڪيل شاعري، جا گهڻو تڻو نصابي ڪتابن ۾ شامل ٿيندي رهي ۽ ٻي وڏن جي لاءِ، جا مختلف ڪتابي سلسلن، اخبارن ۽ رسالن ۾ پڻ پڌري ٿيندي رهي. هن جي ٻارن لاءِ ڪيل شاعري ۾ نصيحت ۽ سبق سمايل آهن. ڪيس ٻاراڻن ٻولن لکڻ جو وڏو ڍنگ هو.

پاڻ هر عمر ۽ هرهڪ درجي جي ٻارن کي نظر ۾ رکي، انهن جي ذهني صلاحيتن مطابق سلوڻا ۽ لطف اندوز لفظ استعمال ڪري، پنهنجي تخليق ۾ ڪشش پيدا ڪندو هو. هن جي ٻاراڻي شاعري ۾ ڪمال جي رواني ۽ موسيقي آهي. جنهن جا مثال انتخاب مان آسانيءَ سان حاصل ڪري سگهجن ٿا.

پيرومل آڏواڻي ’غريب‘ جي شعري ذوق ۽ شوق جي شروعات ٻه ٻالڪ اوستا ۾ ٿي ڏسجي. پاڻ ان لاءِ چوي ٿو تہ: "اسڪول ۾ پڙهندو ئي هوس تہ ٿورو ٿورو شعر چوندو هوس. شاه جي رسالي جي سر ڪنڀات ۾ چند بابت بيت آهن. انهن جي اوٽ تي پنهنجا بيت جوڙيم. جي ’جوت‘ حيدرآباد اخبار جي اوائلي پرچن ۾ ڇپجي پڌرا ٿيا هئا. پوءِ سهڻي ميهار بابت جوڙيم، جن مان ڪي ١٩٠٤ع يا انهيءَ وقت ڌاري ڪاليج ميگزين ۾ ڇپائي پڌرا ڪيا هيم. نموني لاءِ ٻہ بيت هتي ڏجن ٿا.

سهڻيءَ سندو سير ۾، ڪن کي ڪهڪاءُ،
پاڻيءَ پاڻ پڇاڙيو، ٻڙٻڙن ڪيو ٻڪاءُ،
ڏڏيا ڪپر، لرزيون ڪنڌيون، اپ ۾ ٿيو اونڌاءُ،
هت هيس جي ماءُ، هوند نہ رنائينس هيترو.

*****

لوهير ٻڌي عاجزا، جيهر ٻيءُ نہ ماس،
ڪر سجي مان ڪونہ ڪو، آيو ات اڱيانس،
ٻرٿو، ٻو، ٻوراهي، لڏيءَ جو آياس،
مڇين تان ماتام ڪيو، پکين پار ڪدياس،
ٻگها جي ٻيٽن جا، ڪلها تن ڏناس،
ڪفن مليس ڪن ۾، ڪانڌي ڪنگ ٿياس،
مٺي منڌ جو مان ٿيو، ساهڙ سار لڌياس،
جوڙي جاءِ ڏنياس، پريٺ پنهنجي پيرڪون.

’غريب‘ جا اهڙا بيت پنهنجي هڪ جيڏن ۽ بزرگن کي گهڻو پسند پوندا هئا. ان لاءِ پاڻ ٻہ هڪ هنڌ لکي ٿو تہ "مرزا صاحب،

ديوان ڪوڙومل ۽ ٻيا بزرگ منهنجو اهڙو شعر گهڻو پسند ڪندا هئا. جو شعر جي ٻولي توڙي رنگ ڍنگ ساڳيو شاه صاحب وارو هوندو هو. انهيءَ ڪري ئي سائن سنگت جو ناتو ٿيو هوم.[٢١]

پيرومل آڏواڻي 'غريب' جي شاعري شروعاتي دور ۾ 'جوت' اخبار، "ڏيارام ڄيٺمل ڪاليج مسيلني ۽ پوءِ جي دور ۾ درسي ڪتابن، ماهوار رسالي 'سنڌو' کان علاوه مختلف ليکڪن پاران چونڊ يل شعري مجموعن ۾ شايع ٿيل ملي ٿي. 'جوت' اخبار پندرهين ڏينهن پرمانند ميوارام جي ادارت ۾ حيدرآباد مان ڇپجي پڌري ٿيندي هئي. اها اخبار مخزن جي صورت ۾ نڪرندي هئي. اها اخبار سن ١٩٣٨ع تائين شايع ٿيڻ کان پوءِ بند ٿي وئي. ڏيارام ڄيٺمل سنڌ ڪاليج مسيلني انگريزي گجراتي ۽ سنڌي زبانن ۾ ١٨٩٩ع کان جاري ٿي. ان جو باني ۽ نگران ساڌو ٽانورداس واسواڻي هو.

ماهوار رسالو 'سنڌو' جنوري ١٩٣٢ع کان ٻولچند وسومل راجپال جي ادارت ۾ شڪارپور مان جاري ٿيو. آڪٽوبر ١٩٣٥ع ۾ ميان جي ڳوٺ منتقل ٿيو. اتان آگسٽ ١٩٣٩ع ۾ جيڪب آباد کڄي ويو. جتي چار سال نڪرندو رهيو. مئي ١٩٤٣ع ۾ وري 'سنڌو' ۽ 'سنڌو ساهت منڊل' کي موٽائي ميان جي ڳوٺ آندو ويو. جتان اهو رسالو ڇپبو رهيو. جنوري ١٩٤٧ع ۾ 'سنڌو کي ڪراچي نيو ويو. جتي آگسٽ ١٩٤٧ع تائين شايع ٿيڻ کان پوءِ بند ٿي ويو.

ڏنو ويو آهي تہ ورهاڱي کان اڳ مختلف عالمن ۽ اديبن پاران ڪيل نثر ۽ نظم جا انتخاب، ڪتابي صورت ۾ شايع پئي ٿيا. اهڙا انتخاب پيرو مل 'غريب' پاران بہ "گلزار نثر"، "جوهر نظم" ۾ چونڊ ڪلام جي صورت ۾ موجود آهن. لال سنگهہ هزاريسنگهہ اجواڻي جيڪو ڏيارام ڄيٺمل سنڌ ڪاليج ۾ پروفيسر هو. تنهن گوبي آسودومل رام رکياڻي سان گڏ سنڌي شعر جو هڪ انتخاب "شعر جي سوکڙي" نالي ڇپائي ڪيو هو. انهيءَ انتخابي ڪتاب ۾ پيرومل 'غريب' جو هڪ شعر "مستي" جي عنوان هيٺ شايع ڪيو هو. اهڙي طرح لالچند امرڏنومل جگتياڻي بہ "مائڪ، موتي، لعل" جي نالي سان

اهڙو انتخاب ڇپايو. جنهن جو ٻيو ڇاپو ۱۹۴۰ع ۾ ٻڻ ڪراچي مان پڌرو ٿيو هو. ان انتخاب ۾ به "غريب" جي ڪجهه بيتن کي شايع ڪرڻ لاءِ منتخب ڪيو ويو. "موتي ماڻڪ" نالي اهڙي ئي هڪ انتخاب ۾ 'غريب' جا ڇهه بيت آيل آهن، جن مان ٽي بيت "ماڻڪ، موتي، لعل" وارا ئي آهن.

'غريب' جي سخن ۾ سخنوريءَ جا سمورا گڻ جابجا پسي سگهبا. ٻاڻ چند وديا، علم عروض ۽ علم موسيقي جو چڱو چاڻو ٿو ڏسجي. وٽس موضوع جو انتخاب، خيال جي گهرائي ۽ قوت پرواز جهڙيون خاصيتون خاصيون آهن. ٻوليءَ جي سونهن ۽ جماليات سان ته هونءَ ئي مالا مال هو. شعر جي اندر جو اڏمو آهي ته اهڙي اڏمي سان خيال، لفظ ۽ صنف جو سيلاب سرير مان گڙگات ڪندو ظاهر ٿئي ٿو. اهڙي مهل ۽ موقعي تي ذات سان گڏ ڏانو جو امتزاج وڏو اثرائتو ثابت ٿئي ٿو. 'غريب' جي سخنوري ۾ انهن خوبين سان گڏ جيڪا سادگي آهي، سا سندس سونهن کي دوبالا ڪريو ڇڏي. سندس عام فهم ٻولي، دهقاني رنگ، روايتي انداز، ڏيهي صنفون ۽ ٻاهرين طرزن تي طبع آزمائي 'غريب' جي سخن جي سڃاڻپ ۽ انفراديت آهي. هو جيئن نثر ۾ يگانو آهي، تيئن شعر ۾ ٻڻ يڪتا لڳي ٿو. هن جي ڪجهه تخليقن مان سندس اردگرد جي ماحول جو عڪس به پسجي ٿو ۽ سندس ذات ۽ صفات جا پرتوا به پيا ڏک ڏين. هن جي مخاطب ٿيڻ جو انداز به نرم ۽ استادانه آهي. هو جيتوڻيڪ عام طور شاعر جي روپ ۾ گهڻومشهور نه ٿيو، تڏهن به علمي حلقن ۾ خاص طور سندس اها سڃاڻپ رهندي آئي.

'غريب' سنڌ ۾ ٿيندڙ 'ڪجي' جي وڻ جي واڪاڻ ۾ ڪجهه بيت لکيا آهن. انهن ۾ هڪ بيت آهي:

ڪڙي سمجهجهه تون ڪجي، سيني وڻن منجهان،
اوچي ٿي اوءِ ايري، سڪ ۾ سورج ڏان،
ته ميوا، ساوڪ، سونهن سڀ ان وٽ نذر ڏريان،
جڳ ۾ آءِ جيان، جنهيجي ٿي آسري.

هنديءَ جي مشهور شاعر تلسيداس بريت پائڻ جي هڪ رخ کان ڪناره ڪشي جو سبق ڏنيي، ان کي ڪجي سان مشابه ڪيو آهي جوي ٿو:

تلسي! ايسي پريت نہ ڪريو، جيسي لنبي ڪجور،
دهوپ لگي توچهائون نهين، بهوڪ لگے پهل دور.

غريب جي شاعريءَ تي خيال آرائي ڪندي هيرو ٺڪر لکي ٿو تہ: "هن ۾ مشاهدي جي قوّت ۽ تخيل جي اڏام بہ خاص هئي. هڪ حساس دل جو مالڪ تہ هو مند کان ئي هو." وڌيڪ لکي ٿو تہ: "پيرو مل جي شعرن جي ٻولي، عبارت ۽ اسلوب تي سنڌيءَ جي ڪلاسيڪي شاعرن واري پراڻي لهجي جو گهڻو اثر هو. سندس شعر جو گهاڙيٽو بہ بيتن، دوهن ۽ سورٺن وارو هو. ڪجهہ شعر غزلن ۽ ڪافين جي فارم ۾ بہ لکيو اٿائين.[٢٢]

خدمت جو اعتراف:

پيرومل آڏواڻي 'غريب' کي پيرسنيءَ ۾ اديبن پنهنجي تحريرن ۾ "ڪاڪو پيرومل" ڪري لکيو آهي. ڪيس همعصرن ۽ بعد جي ڪن عالمن سندس تحريرن تي خيال آرائي ڪري ڪيس ميجتا ڏني آهي. جيئن سنڌي ادب جي ابي مرزا قليچ بيگ سندس ڪتاب "لطيفي سير" متعلق چيو تہ: "سچي ڳالهہ اها آهي تہ جهڙو ڪم آءٌ پاڻ ڪري سگهان ها، تنهن کان مسٽر پيرومل جو ڪم بهتر ڏٺم. گهڻيون ڳالهيون جي شايد منهنجي خيال ۾ نہ اچن ها، سي هن جي خيال ۾ آيون آهن ۽ انهن جي هن پوريءَ طرح جاچ ۽ ڪوجنا ڪري، اهي پنهنجي ڪتاب ۾ آنديون آهن".[٢٣] اهڙيءَ طرح جيٺمل پرسرام سندس تصنيف "سنڌ جو سيلاني" جي مهاڳ ۾ هڪ هنڌ لکي ٿو تہ: مسٽر پيرو مل مهرچند سنڌ تي عاشق آهي، سنڌ جي تاريخ، ڪهاڻيون ۽ قصا، سنڌ جا راڳ ۽ ڪافيون، ڏاڍيءَ محنت سان پڻي ڪنا ڪيا اٿس. گهميو بہ ڪنڊ ڪڙڇ آهي.[٢۴] هن دور جي عالمن مان اسان محترم محمد ابراهيم جويي صاحب جو رايو مٿي ڏيئي چڪا آهيون. ان کان علاوه تنوير عباسي لکي

ٿو تہ: " ڪاڪو ڀيرو مل سنڌي نثر جو اهم پائو مجيو ويو آهي. هو شاهہ لطيف جي اوائلي نقادن مان آهي. پنهنجي ٻوليءَ جي سادگيءَ توڙي ميناج سببان سنڌي ادبي تاريخ ۾ انوکي جاءِ والي بيٺو آهي."(٢٥) ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي لکي ٿو تہ: " ڀيرو مل مهرچند آڏواڻي کي سنڌي نثر نويسي ۾ هڪ نرالو درجو حاصل ٿيل آهي. ويهين صديءَ جي ڀرين اڌ ۾ جن ادبين سنڌي ٻوليءَ ۾ ساهت کي اوج ڏني، تن سڀني ۾ ڀيرومل مهرچند تحقيق يا کوجنا ڪرڻ جي لحاظ کان اول درجي تي هو. هو مکي ذات ڏٺي هو، جنهن جي ساک سندس لکڻين مان پلي پانت ملي ٿي."(٢٦) غلام محمد لاکي جو رايو آهي تہ: "ڀيرومل جو نالو، پورهيو ۽ قلمي ڪشالو سندس پوري دور تي ڇانيل آهي. ڀيرو مل جي پايي جو عالم سندس همعصرن ۾ ڏسڻ ۾ ڪونہ ٿو اچي.(٢٧) آزاد قاضي جي بقول: سنڌ اندر علمي حوالي سان جن عالمن تحقيق ۽ تنقيد جي ميدان ۾ جديد اصولن جو بنياد وڌو ۽ اسان کي عالمي تحقيق وارن بنيادن کان واقف ڪرايو، ڀيرو مل مهرچندآڏواڻي اهڙن عالمن جي ڀرين صف ۾ شمار ٿئي ٿو. هن سنڌي ادب ۾ تحقيق ۽ تنقيد واري حوالي سان گهڻ پاسائون ڪم ڪيو. علم ادب جو شايد ئي ڪو اهڙو ميدان هجي، جنهن ۾ هن پنهنجي اعليٰ علمي صلاحيتن جا جوهر نہ ڏيکاريا هجن. اهوئي سبب آهي جو اڄ ان ڳالهہ کان ڪو بہ انڪار نہ ٿو ڪري سگهي تہ هو پنهنجي ذات ۾ گهڻ پاسائين شخصيت هو.(٢٨)

هيرو ٺڪر جنهن ڀيرومل جي شخصيت ۽ علمي- ادبي خدمتن تي نوي صفحن جو قيمتي ڪتاب لکي ساهتيہ اڪادمي دهلي پاران شايع ڪرايو آهي، انهيءَ ڪتاب جي شروعات جن لفظن سان ڪئي آهي، سي 'غريب' جي خدمتن جي اعتراف طور ڪم آندل آهن. هو لکي ٿو تہ: "ڀيرو مل مهرچند جو نالو انهن ادبي معمارن ۾ شامل آهي، جن سِرَ سِرَ رکي سنڌي ادب جي عمارت کي اڏيو ۽ ان کي پختگي ۽ زيب بخشيو. ڀيرومل پنهنجي ڀهومکي پرتيا مان سنڌي ادب جا جيڪي گهڙا پريا، تنهن لاءِ سنڌ ۽ سنڌي هميشہ سندس ٿورائتا رهندا".

ڪاڪي ڀيرومل مهرچند آڏواڻي جي ڪتابن متعلق مختلف

ڪتابن ۾ مختلف تعداد ٻڌايل آهي. هيري ٺڪر پڻ هڪ چڱي لسٽ موضوع وار ڏني آهي. مون پڻ ڪجهه ڪتاب مختلف لئبررين ۾ ڏٺا آهن، جن جي مدد سان سال وار لسٽ تيار ڪئي آهي، جا هتي ڏجي ٿي:

پيرومل مهرچند آڏواڻي 'غريب' جي ڪتابن جي ڄاڻ

١- بلبل بيمار: (ناٽڪ) ١٩٠٢ع.
٢- علي بابا چاليهه چور: (ناٽڪ) ١٩٠٣ع.
٣- غريب اللغات: ١٩٠٧ع.
٤- جوهر نظم: ڀاڱو پهريون ١٩٠٩ع. ڇپائيندڙ: سنڌ جووينائيل ڪوآپريٽو سوسائٽي.
٥- هندستان جي تاريخ: ١٩٠٩ع.
٦- آنند سندريڪا (قصہ/ ناول) ١٩١٠ع.
٧- پريم جو مهاتم: مارچ ١٩١٤ع. ڇپائيندڙ: سنڌي ساهت سوسائٽي.
٨- ورڀل ۽ نعمت (جاسوسي ناول): ڀاڱو پهريون: ڊسمبر ١٩١٥ع. ڇپائيندڙ: سنڌي ساهت سوسائٽي.
٩- حرص جو شڪار عرف شنجر اقبال: ترجمو: شيڪسپيئر جي "ڪنگ جان" جون ١٩١٦ع. ڇپائيندڙ: ماهوار ناول اخبار ڪراچي. ڇاپو ٻيو ١٩٢٩ع حيدرآباد.
١٠- سر سورٺ، ١٩١٧ع.
١١- سسئي ۽ ماٺس، ١٩١٧ع.
١٢- سرٺامس مور، ١٩١٧ع.
١٣- ڀهاڪن جي پيڙهہ ١٩١٧ع.
١٤- موهني ٻائي (ناول) ١٩١٧ع.
١٥- گهرو ڪفايت: (خاص زناني عالم لاءِ) سيپٽمبر ١٩١٧ع. ڇپائيندڙ: سنڌي ساهت سوسائٽي ڪراچي.

۱۶- هيري سندي هير. ۱۹۱۸ع.
۱۷- عاملن جو احوال: ۱۹۱۹ع.
۱۸- ڏرو پڳت: ۱۹۱۹ع. پريميئر پرنٽنگ پريس حيدرآباد.
۱۹- هيلا يا ۽ ڪينجهر. ڇپائيندڙ: سنڌي ساهتيہ سوسائٽي ڪراچي.
۲۰- هندن جي جيوت ڀهاڪن مان پڙري: ۱۹۱۹ع.
۲۱- ريتين رسمن جو بنياد.
۲۲- هندن جون ريتيون رسمون: ڇپائيندڙ سنڌي ساهتيہ منڊل. سڌار سڀا حيدرآباد.
۲۳- بزارين جو نانڪ. ۱۹۲۱ع: پرگتي شيوا منڊلي حيدرآباد.
۲۴- جوهر نظم: پاڳو پهريون. ۱۹۲۲ع.
۲۵- گوبيچند (نانڪ).
۲۶- ڏي ۽ وٺ.
۲۷- سنڌ جو سيلاني: ۱۹۲۳ع. ڇپائيندڙ: نئين سنڌي لئبرري حيدرآباد.
۲۸- سوڍن جي صاحبي يا راڻن جو راڄ: ۱۹۲۴ع. ڇاپو ٻيو. گلشن پبليڪيشن حيدرآباد. ۱۹۹۰ع.
۲۹- وڏو پنگتي مقدمو: ۱۹۲۵ع. ڇپائيندڙ: گوبالداس ليکراج.
۳۰- الف بي ڪيئن ٿي؟ ۱۹۲۵ع.
۳۱- وڏو سنڌي وياڪرڻ: ۱۹۲۵ع. ٻيو ڇاپو.
۳۲- سنڌي بولي: ۱۹۲۵ع: ڇپائيندڙ: سنڌي ساهتيہ سوسائٽي.
۳۳- اصطلاحن جو بنياد.
۳۴- لفظن جو بنياد.
۳۵- گلقند: ڀاڱو پهريون. ۱۹۲۵ع. ڇاپو ٽيون ۱۹۴۰ع.
۳۶- گلقند: ڀاڱو ٻيو. ۱۹۲۵ع.
۳۷- مڙس جي مڙسي: ۱۹۲۵ع.
۳۸- هيري جون ڪڻيون: (ترتيب). ۱۹۲۶ع.
۳۹- نوبهار (شاعري) ڇاپو پهريون ۱۹۲۶ع. ڇاپو جوٿون. ۱۹۳۸ع ڇاپو ستون ۱۹۴۵ع.

۴٠- طلسم: ١٩٢٧ع (والٽر اسڪاٽ جي ٽئلسميس ناٽڪ جو ترجمو)
۴١- دوارڪا جو درشن: ١٩٢٧ع.
۴٢- ڪئن جي ڪانفرنس: ١٩٢٨ع.
۴٣- ڏيتي ليتي ائڪٽ: ١٩٢٨ع.
۴۴- لطيفي سير: ١٩٢٦ع. ڇپائيندڙ: سنڌي ساهت سوسائٽي ڪراچي.
۴۵- سنڌ جي تاريخ
۴٦- گولن جا گوندر: (ترجمو: هئرئيٽ بيچرسٽو جي ڪتاب: انڪل ٽامس ڪئبن: ١٩٢٦ع. ڇپائيندڙ: اين- ايچ پنجابي ائنڊ ڪمپني ڪراچي.
۴٧- چونڊ ڪلام: ١٩٢٨ع. ڇاپو ٻيو ١٩٢٨ع. ڇاپو ٽيون ١٩٣٢ع.
۴٨- گلزار نثر: ١٩٢٩ع. ڇاپو ٻيو ١٩۴٢ع. ڪوهنور پريس ڪراچي.
۴٩- بهار نثر: ١٩٣٢ع.
۵٠- جوهر نثر: ١٩٣٢ع.
۵١- آزادي جي ڪوڏي: (ترجمو: ٽئگور جي پوسٽ آفيس (ناٽڪ) تان)
۵٢- سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ: فيبروري ١٩۴١ع. ٻيو ڇاپو. سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد/ ڄامشورو. ١٩۵٦ع. ١٩٦٦ع. ١٩٧٢ع.
۵٣- اعرابن تي ويچار: ١٩۴١ع.
۵۴- اعرابن بابت مونجهاري جي سمجهاڻي: ١٩۴١ع.
۵۵- پٽائي گهوٽ شاهه: ١٩۴٢ع.
۵٦- قديم سنڌ: ١٩۴۴ع. سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد/ ڄامشورو.
۵٧- سنڌ جي هندن جي تاريخ: پاڱو پهريون: ١٩۴٦ع.
۵٨- سنڌ جي هندن جي تاريخ: پاڱو ٻيو. ١٩۴٧ع.

٥٩- جاسوس: ياگو ڀيو. ١٩٤٧ع. ڇپائيندڙ ڪهاڻي ساهتيہ منڊر حيدرآباد.
٦٠- گربخشاڻي وارو شاهہ جو رسالو منهنجي نظر ۾: (تنقيد) فيبروري ١٩٩٥ع. ڇپائيندڙ: روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو.
٦١- شاهہ عبداللطيف ڀٽائي (هڪ مطالعو): مئي ١٩٩٧ع. مرتب: آزاد قاضي ڇپائيندڙ: شاهہ عبداللطيف ڀٽائي چيئر ڪراچي.
٦٢- موهن جو دڙو (انگريزي) ۽ ٻيا.

هندن جي لڏپلاڻ - سنڌ جون سوکڙيون - مرزا قليچ بيگ جي حياتي - حڪمتي ماجسٽريٽ. ش.ي ڪرشن - شيطان منجهان انسان - موتين جي مالها. ٻتري پستڪ. سورهان سنسڪار. وچن مالا ۽ ٻارائيون ٻوليون.

انتخاب:

وضاحت: 'غريب' جا جيڪي شعر جتان بہ ۽ جنهن بہ عنوان هيٺ هٿ لڳا اٿم. سي جيئن جو تيئن عنوانن سوڌا ڏجن ٿا:

ساجهر ٻاري سور

ساجهر ٻاري سور. ويئي منڊ ملهار جي.
ڏول لٽڪائي لٺ ۾. ڪوهي متان ڪوڙ.
دم دم تنهن کي چور. متان لڄي ٿئين لوڪ ۾.

*****

ٻاريءَ ويجهو آءُ. ڪٿي ڏمڪ هٿ ۾.
ويني منجهان ويسلا! هڏ نہ ايندءِ ساءُ.
ٻين آهن گند گنديا. تو ميڙيو نہ آهي ٻاءُ.
ٻتڙا! ڪر ساءُ. جم جنيون سهين جبريون.

*****

آءُ ابا اوري. ڪٿي پاهورو هٿ ۾.
اڳيون پنهنجون عادتون ڇڏ ج تون ٻوڙي.
ويندا سيان توري. جيڪي جن ڪنو ڪيو.

ڪجي

ڪڙي سمجهجهہ توکي ڪجي، ڪلر ۾ ايري،
ميوا ماڻهن کي ڏئي، خدمت خير گهري،
وچٿا تي، ڏئي واءُ تت، پن نہ جت چري،
اوچي ٿي اسري، جو نکون ڏئي نٽڙت سنديون.

*****

ڪڙي سمجهجهہ تون ڪجي، سيني وٿن منجهان،
اوچي ٿي اوءِ ايري، سڪ ۾ سورج ڏان،
تہ ميوا، ساوڪ، سونهن سڀ ان وٿ نذر ڏريان،
جڳ ۾ آءُ جيان، جنهيجي ٿي آسري.

*****

پلي پائنج تون ڪجي! ماڻهن گهٽن ڪنان،
آجي ور وڪڙ ڪان، توٽي تکا لڳن طوفان،
ڏيندي پنهنجي جان، پر پوري رهندي پرن تي.

(موتي، ماڻڪ تان)

آفيسر آيا

آفيسر اج آيا نِگهَہ ڪرڻ نمڪ جي،
پنهنجا پورهيا پلو ۾ پورڙهيتن پايا،
تو تان اجايا، ڏنگا! ڏينهن وڃايا.

*****

پاري پاڪاري، دم دم تنهنجي دڪ ۾،
اُس انهي کي اج ٿي، ساڙ منجهون ساڙي،
نڪ ڏي نهاري، روئج ڪي رت ڦڙا.

اَبا! اڪيون پٽ

اَبا! اڪيون پٽ، نندن ڪندي نہ وري،
ڏمڪ جهلي مت ۾، پاري وينبو ست،

اوڏو ٻـــــهـــــي اَڏَ ڪـــــي اوانـــــڌا اپـــــت.
پاڻي اڃي جـــهـت. سَـــڪيءَ ڪي ســـــاه ٻوي.

* * * * *

گـــــافل! تون گـنـدا! ڪڏهن رهـج ڪيـم ڪي.
ٽَـــوٽيءَ ڪي ٽِـــرَ ڪري، لـڪـــڙو لوڏ ســـدا.
ڪندو رحم خـــدا. ٽـــيندو هفـــتـــو جـــبـــرو!

صاحب سپر

راتيان وسن مــــاڪون. ڏينهـــــان لڳي واءُ.
پــاٽــيءَ ٻـنــان پــت ويــا. ڏولــن ڪـيــم ڏلاءُ.
صـــاحب ٽـــو ســـپـــر سَـــجي. وٽس ريب نہ رياءُ.
پوندس جي ســمـــاءُ. ڪيندءِ ڪـــريل ڪـــاڻ مـــان.

* * * * *

ڪـــرس ڪيِ تون ڪـــوه مـــان. جـــڪي جـــاري.
واءُ وڏيـــو. لـــڙ لـــڳـــو. وســـي ٽـــي واري.
تنهنجي اڄ ٻاري ڪـهـــــزيءَ پرجـم ڪري؟

* * * * *

تو ڪَنِ ڪونهي. ڪيـتـيـا! ٻـڪـــو ڪو ٻاٿي.
گـــهـــر ٻرِ اڄ گـــهـــاٽي وڏيءَ پنهنجي پاٿهي.

* * * * *

لوڻ لڙانيـــو تنهنجـــو. پيـــا ســـوَٽا ٽـــا ســـپـــچن.
ڪـــٽي ڪـــتـــيـــاٽيءَ ڏي. چندا ڪي چـــتـــجن.
ســـون ســـاريڪـــيـــون ڪـــاٽيـــون هٽن نہ وجـــائجن!
چـــريا سي چـــٽـــجن. جي هٽن ڪـهـــاڙو پيـــر تي.

* * * * *

نڪي نٽـــڙين ڪم ڏي. نـڪـي مـــيـــريءَ پاءُ.
ٻاريون ســـڪي ٻور ٽـــيـــون. توڪي نہ آيو تاءُ.
ڍِڪلي ٻـِڻ ڍري ٽي. مـــوڙيو وجـــــهـي واءُ.
جيِ صـــاحب ٻيــو ســمـــاءُ. تہ ڏڪي ڪندءِ ڏاريو.

* * * * *

کيــڏي ڪاسي تنهنجي؟ ڪيــڏي ويو ڏيڏاس؟
ڪيـڏي سـلائي لڪـڙو؟ ڪيـڏي پنڌيون خــاص؟
ماريا! تو هتن ســـان جــهڳو ڪيـــو ناس،
هاڻي ويندو ســـاس، ٻکن ۾ بيـــحـــال ٿي.

* * * * *

ســتجن تــيــون پاريون، ڏاڍا واڪا وره جــا!
ڳــالي جي مــتيءَ جــون پــرجن تغــاريون.
جي مانڌهيون ڪاريون، سي سونهن ٿيو سج جان.

* * * * *

ڏمڪ جــهلي هٿ ۾، پورهيت ڪيـــو پورهيـــو،
تنهن تؤن مون گهوريو جيءُ پنهنجو، 'غريب' چوي.

(ماڻڪ، موتي، لعل تان)

اباڻن جي اٿنن

(سر پيروي)

عـــمــــــر! مـــــون اباڻن جي اٿنن اماڻي،
اکين جي اڳـــيـــان مـــون ڦـــرن سي ســـدا ئي.
پسج شـــان پنهنجـو، ڪيـــءَ ڪم هي ڪنهنجـو،
مـــڻـــو مـــارو منهنجـــو، آءُ امــــانت پرائي.
پنوهاريون پڪن ۾، سنگهـــــاريون سڪن ۾،
ڏکي آءُ ڏکن ۾، مـــحلن آءُ منجـــهـــائي.
ڪڻ هي هنڌ ڪــــتــــولا، پري ڪر پتـــولا،
ڪدي چــــڏ ڪرولا، جـــتي جند جـــلائي.
نـــذر هـــي نمـــائـــي، بـــنـــدن ۾ بـــنـــديـــائـــي،
عـــمـــر! اچ امـــائي، جـــيـــئـــان آءُ مـــيـــائي.
وطن شـــاا ،بندس، سگر ات ســـتـــينديـس،
بـــيـــرون بن نـــبنـــ ن، چـــارن ۾ آءُ چـــائي.

'غريب' چوي هيڪر، ملان شال جيڪر،
پرين ميل پرور، وطن ڏيان واڌائي.
(سنڌو: ڊسمبر ١٩٣٤ع)

منهنجي امڙ!

مون کي ڪنهن تي ڪير پياريو؟
پيار منجهان تي گود وهاريو؟
خوش تي هر هر مون ڏي نهاريو! منهنجي امڙ.

ننڊ ڦٽِ مون جڏهن تي پيئي،
ڪنهن تي سمهاريو لولي ڏيئي،
جڏي نہ مون کي ڪيڏانهن ويئي! منهنجي امڙ.

پنڌ ڪندي جي ڌڪو ڪاڌم،
ڪنهن ڪٽي تي ڇاتيءَ لاتم؟
پيار منجهان تي پاڪر پاتم! منهنجي امڙ.

تيس جڏهن تي آءٌ بيمار،
دوا ڪرڻ لئي تي، تي تيار،
ننڊ ڦنائي رهي هوشيار! منهنجي امڙ.

صبح سانجهيءَ سار لڌائين،
ڪاڏو پيتو ڪيئن تي ڏنائين،
مون تي پنهنجو ساهہ ڇڏيائين! منهنجي امڙ.

تو ڪئي مون سان آه پلائي،
تنهن لئي ڪريان شڪر سدائي،
مور نہ وسري تنهنجي چڱائي! منهنجي امڙ.
وڏي جڏهن آءٌ وڏو تيندس،
سک سوين آءٌ توکي ڏيندس،
توتي پنهنجو ساه ڇڏيندس! منهنجي امڙ.

وقت چئي آءُ بادشاهه

شاهاڻي شاهن جان پهريان نہ پوشاڪ،
ٿلي آءُ ٿلي تي ويهي نہ ڪيان واڪ،
شاهہ شهنشاه جن جي هر هنڌ بجهي هاڪ،
ڇتي ويندين ڇاڪ، پاٺهين پوندا پيش مون.

*****

هنڌين ماڳي منهنجو قري ٿو فرمان،
تابع مون اصل کون سارو هيءُ جهان،
ڏاڍو مون کان ڪونہ ڪو آهي ڪو انسان،
ڇا پوڙهو ڇا جوان، پاٺهين پوندا پيش مون.

*****

چورن وانگي آءُ چران غافل ڪين بجهن،
توڙي گهڙيال تن اڳيان واڄ ڪيو وجن،
پلڪن مان پهر تي ڏينهڙا ٿا گذرن،
لنگهيو ورهيہ وڃن، پاٺهين پوندا پيش مون.

*****

چورن وانگي آءُ چُران، سمجهو ڪي سمجهن،
پوڙهن جي پيشانيءَ ۾ پيرا مون پسجن،
ڪارن منجهان مون ڪيا اڇا سر سندن،
ڪنيو لٺ ڏڍن، پاٺهين پوندا پيش مون.

*****

گلن جهڙا پارڙا ڦلن جيئن نپجن،
خيال نہ تر جيترو منهنجو أهي ڪن،
جوين ويندن نڪري، پوندي سڌ پوءِ تن،
هڏ نہ پوءِ هلندن، پاٺهي پوندا پيش مون.

*****

پوڙهي ڇا ڇوان جو قياس نہ ڪريان ڪو،
جامو وٺي انسان جو جڳ ۾ آيو جو،
پيش مون پاتشاهہ جي پاڻهين پوندو سو،
بانور ڇاتي تو، ڪيوڙي ڪمزور آهہ؟

*****

هنيلا! هوڏ پٺي پلي ڪوٽ آڏاءِ،
خرچي خزانا تون ماڙيون محل بناءِ،
پت نہ مڙندي پت ڪي، ايءُ هنئين سين لاءِ،
شاهہ زمان سان جاءِ بيشڪ ڪنهنجي ناه ڪا.

مستي

آهہ دنيا حال پنهنجي ۾ هميشہ يار مست،
جاءِ پنهنجي سڀ ڏٺاسين ڇا ٻڌا ڇا پار مست،
بادشاهن مال مستي، سان غريبن حال مست،
سونهن وارن سونهن مستي، سينڌ ۽ سينگار مست.
مست عاشق مست معشوق، رند پنهنجي راز مست،
پير مستي، مير مستي، شيخ منجهہ اسرار مست.
محبتي ماندا ڏنم، نت ڪلاڪن ڪوءِ ۾،
پي پيالا سي نرالا، مٺي ڪيا خمار مست.
مست ماندا محبت ماريا، روز راتيون جي رڙن،
اڄ ڏٺم خوش خيال ۾، سي واعدا ديدار مست.
عشق وارا ٿا اچن، سي پتنگن جان پچن،
تورَ تَڪَ سر جي نہ ڪن، سوريءَ مٿي سوءُ وار مست.
ڪي لڙن ٿا نفس سان، ڪي لڙن شمشير سان،
آهہ مستي زور هر ڪنهن، تيغ ۽ تلوار مست.
جهنگ ۾ جهانگي رهن، سانگ ڪيو سانگي رهن،
جهنگ ۾ سي رنگ لائين، ڪر مٿي ڪمدار مست.
ساهہ وارن آهہ مستي، ڇا مرون ڇا ڍور سڀ،

شير مستي واگهہ مستي هرڻ ۽ هاتار مست.
چا چرندا چا پرندا، سڀ وتن مستيءَ پريا،
بلبليون بستان ۾ لامن مٿي للڪار مست.
جان وارن آهہ مستي، جان ڏاران سي بہ مست،
زاغ مستي، باغ مستي، سڀ ڪيا گلزار مست.
باغ ۾ جي گل عجائب، سي بہ مستيءَ ۾ ٽڙن،
چوٽ مستي، ڪوش مستي، ٻوند مست ۽ خار مست.
هي عناصر جي ٻجهن تا، سي بہ مستيءَ ۾ ٽڙن،
آگ مستي، آب مستي، خاڪ ۽ پولار مست.
مستي معشوقن ڦٽي جا چير جي سؤ شاخ ٿئي،
زلف مستي، مينڌ مستي، وار مست ۽ تار مست.
آهہ مستي اي 'غريبا'، قوت قادر تو ڪيو،
سال مهينا مست گهارج، روز شب هموار مست.

بلبل جو فرياد

پڇائي تي بهاريءَ جي وچڻ جو ڪيو گلن سعيو،
رئي سڏڪا پري بلبل جهجهو فرياد تنهن لايو،
ڪٿي موتيو ڪٿي مگرو ڪٿي سو گل گلابي آهہ.
ڪٿي ساوڪ وٽن جي سا چمن چو روپ بدلايو؟
سدا سايون لڏن لامون ڪٿان پن هي پراڻا ٿيا،
چٽن چو تا ڪري ڪڙ ڪڙ اجل تن تي ڪٿا آيو؟
گلن جي سونهن سوپيا لئہ سڙي تو سوز ۾ سينو،
سکهو تختي چمن جي تي مون کي پڻ هاڻ دفنايو.
نہ تي ڳهلي، ادي بلبل، خزان کي چو ڏڪارين ٿي،
سدائين نابهناري آهہ اهو ازلي تيو رايو.
بنائي جنهن بهاري آهہ خزان پڻ سا خدا خلقي،
ٻنهي سان هير تون دل کي هڪو سچ آهہ پٽو سايو.
رضا تي رهہ سدا راضي جڙي کي چرءِ سدائي جس،
سدا شاڪر 'غريبا' رهہ ڪر چشمن مٿان چايو.

(نوبهار)

سچي سک

هِنَ هُنَ جي چو ڳالهہ ڳُٺين ٿو،
ڳالهہ ڳُٺين تان پنهنجي ڳڻ.
ڪاٿون آئين ڪاڏي ويندين،
هيءَ حقيقت دل سان هڻ.
جيئڻ سندو تو مقصد ڪهڙو؟
سوچ ڪپي تو هيءَ سوچڻ"
مفتي پنهنجي من ويهاري،
قدم قدم تون سوچي ڪڻ.
'غريب' غربت منجهہ گذاري،
شڪر ڪري تون شاڪر بڻ.

(نوبهار)

پتنگ

پريان پسي پرتوو آيو پروانو،
ڦر ڦر ڪيو پيو ڦري مانجهي مستانو،
ڪڙهہ اندر ڪو تنهن کي لڳو قرب جو ڪانو،
سو سر سمانو، وئيو اچي وچ ۾.
ڏٺي جي ڏسڻ ري پتنگ نہ پرچي،
شمع جي شعاع سين سوئي ٿو سرچي،
جئن جئن پسي پرتوو تئن تئن مست مچي،
ڪنو نہ قرب ڪچي، پڌو سچيءَ سڪ ۾.
پتنگ پسي پرتوو سرت نہ رکي سان،
آئيو جهوڪي آڳ ۾ پاسي ڪيو پاڻ،
جيڪس سندس جيءَ ۾ آهي سي نيڻن نياڻ،
جلي وڃائي جاڻ، سڙي مري مچ تي.
جاڻ نہ ڪٿي پاڻ سين پاڻ نہ ڪٿي سان،
آئيو جهوڪي آگ ۾ پرت منجهاران پاڻ،

سڙيا جيئي سج تي تن چيري سندو چان،
انهن جو امجان، لهن ٿي لڪ لهي.
جي مگر پسي نہ مونيا مڙيا متي مج،
ڏنا تن غريب چئي سدا ڳچن ڳج،
تن صحيح سچاتا سپرين سڙي متي سج،
پيا تان قاز سهي قچ، جوفي لئہ جوڳي تيا.

بهاري موسم

آئي مند بهار، پکين کي للڪار،
رتيون مڙيئي پليون کانهي تل بهار،
انگوريون ۽ کيتڪيون کڙيا کٽشهار،
کليو گل گلاب جو هنڌ هنڌ ٿي هبڪار،
ڪستوري خوشبوءِ تي پريا پوئر هزار،
انبن متان اسري طوطي ڪئي تنوار،

سڻ چتونءَ جي چانگهار،

پٽن کي بهراڻ پيو ڏس قادر جو ڪم،
چيهو، چل چگو تيو، سائون، ڳنڍير ڳم،
ڪه، مانڌائو، مکٽي ڏسي نري آدم،
دٿار پورن جو دادلو دم دم هٽي دم،
کلي ڪا ڪيري ڪئي لات متي للڪار،

سڻ پوري جي پٽڪار

سڪا وڻ ساوا ٿيا سائو تيو جهر جهنگ،
وليون وڻ قلاريا ننگيءَ پاليو ننگ،
سونهين تو سبزيءَ کان سيڪو دڙو دنگ،
واڪائيو واحد کي چيهن چوري چنگ،
ڪڏندي کنهن کاني تي ڪئي گاڏيرڻ گفتار،
سڻ ڪوئل جي ڪونجار سڻ پکين جي للڪار.

(نوبهار)

شهنشاهہ ۽ مسخرو

شهنشاهہ هڪڙو هئو خوش مزاج.
ڪچهريءَ ۾ پهري جو ويٺو هو تاج.
اچي مسخرو ات سلامي ٿيو،
شهنشاهہ تنهن کي تڏهن هئن چيو،
"ميان مسخرا! تو ڏيان ٿو انعام،
مگر ياد رکجانءِ منهنجو ڪلام،
ڏسين پاڻ کان عقل ۾ ڪو بہ گهٽ،
ڏجان چيز منهنجي تهينکي تہ جهٽ.
شهنشاهہ تنهن کي ڏني پوءِ لٺ،
وٺي مسخرو کي سلامن تي سٺ،
هڪي ڏينهن شهنشاهہ بيمار پيو،
پڇڻ مسخرو تنهن امالڪ ويو،
چيو شاهہ تنهن کي وڃانٿو سفر،
دعا ڪا پڇاڙيءَ ۾ مون کي تہ ڪر".
پڇيو مسخري ات پڌي هت تڏهن،
"شهنشاهہ جي موت ٿيندي ڪڏهن؟"
چيو شاهہ وڃانٿو پري ڪان پري،
وريو ڪونہ جاتان نڪو ڪو وري".
پڇو مسخري پوءِ پڌي هت پئي،
"سفر جي تياري تان ڪهڙي ڪئي؟"
چيو شاهہ "سفر لئہ نہ آهيان تيار،
ڪندو معاف شل مون تہ پروردگار!"
چيو مسخري هي عجب آهہ بيان،
"عقل اچ اوهانجو سڄو ٿو عيان،
وڃي جو سفر تي نہ ٿو ٿي تيار،
"عقل جو انهيءَ وٽ چئبو ڏڪار،

وٺـــو لٺ پنهنجي نہ گـــهـــرجي مـــون کي،
"اوهـان جـي امـــــــانـت اوهـان کـي هـجـي."

اختصار

پيرو مل مـهـرچند آڏواڻي 'غـريب' سنڌي ٻوليءَ جـو نامـور اديب، عالم ۽ شاعر ٿي گذريو آهي. هن پنهنجي شعور واري حياتيءَ ۾ گهڻوئي علمي ۽ ادبي پورهيو ڪيو. مختلف موضوعن تي لاتعداد مضمون ۽ ڪيترا ڪتاب لکي ناماچار حاصل ڪيائين. هن جي تحقيقي ڪم کي علمي حلقن ۾ مستند ڄاتو وڃي ٿو. اهوئي ڪارڻ آهي، جو سندس نوس بنيادن تي ڪيل ڪم کي حوالاجاتي نوعيت حاصل ٿي چڪي آهي. هن پنهنجي دور ۾ رائج قدرن جي پيروي ڪري، جيڪو بہ علمي ڪم ڪيو آهي، تنهن کي اڄوڪي دور ۾ جديد قدرن سان پڻ ڪنهن حد تائين هم آهنگ ڄاتو وڃي ٿو. ان ڪري ئي سندس تحريرن کي دوام حاصل آهي. هو هڪ چڱي نثر نويس کان علاوه شاعر جي حيثيت بہ رکندڙ هو. سندس ڪلام تعليمي ۽ نصابي ڪتابن کان علاوه مختلف رسالن ۽ ڪتابي سلسلن ۾ شايع ٿيل مليو آهي. ان کان علاوه "نوبهار" جي نالي سان هڪ مجموعو بہ ڇپرو ٿيل آهي. هن جي شعر ۾ ٻوليءَ جي پختگي، فني بيهڪ، سادگي، معيار، بلند پروازي، موضوع سان نباهہ، رواني ۽ موسيقيت کان علاوه جاذبيت جهڙيون خوبيون پڻ نظر اچن ٿيون. انهيءَ هوندي بہ هو هڪ شاعر کان علاوه نثر نويس جي حيثيت ۾ وڌيڪ نشانبر رهيو. ڇاڪاڻ تہ سندس علمي شخصيت، ادبي حيثيت ۽ تاريخي پد وڌيڪ وزنائتا آهن.

پيرومل مهرچند آڏواڻي 'غريب' پنهنجي پنجهتر سالہ حياتيءَ مان لڳ ڀڳ پنجاهہ پنجونجاهہ سالن جو طويل عرصو علمي، ادبي جستجو ۽ جدوجهد ۾ گذاريا. سندس شعور واري انهيءَ دور جو علمي حوالن سان مطالعو ڪندي، اها ڳالهہ شدت سان محسوس ٿئي ٿي، تہ هن ڪا بہ گهڙي گينواري ۽ گيسر ۾ ڪين گنوائي. ان ڪري جيڏري جس بہ مليس تہ مٿي بہ ميڄتا ۾ ڪمي ڪانہ ٿيس.

هن مقالي ۾ جتي سندس شاعرانہ حيثيت کي ظاهر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي، اتي سندس نثر نويسي واري ڀرپور حيثيت کي بہ مختصر طور ڇهڻ جا جتن ڪيا ويا آهن. افسوس! جو هھڙي نامور پورهيت اديب ۽ شاعر جو ڪن ٺوس بنيادن تي اسان وٽ ڪو مطالعو موجود نہ آهي. جنهن ڪري اڄوڪي تحقيقي دور ۾ ان جي وڏي ڪمي محسوس ڪئي وڃي ٿي. شال اها ڪمي اسين پوري ڪري سگهون. هن جي تصنيفن، تاليفن ۽ ترجمو ڪيل ڪتابن کي گڏ ڪرڻ سان هڪ اندازو ٿئي ٿو تہ انهن جو ڳاڻيٽو سٺ ۽ ستر جي درميان آهي. انهيءَ کان علاوه سندس گهڻائي مضمون ماهوار رسالي سنڌو، ڦليلي. ڏيارام ڄيٺمل سنڌ ڪاليج مسيلني ۽ ڪن ڪتابي سلسلن ۾ ڇپجي شايع ٿيل آهن. ان سموري سرمايي کي سهيڙڻ سان اندازو آهي تہ ڪجهہ علمي مونجهارا دور ٿين ۽ تحقيق جي عملي ميدان ۾ ڪا هٿي ملي پوي.

هن مقالي جو مقصد آهي تہ 'غريب' جي علمي رخن مان هن رخ تي بہ روشني پوي، ان سلسلي ۾ ڪوشش ڪري، مختلف هنڌن تان سندس ڪلام کي ڪٺو ڪيو ويو. جيڪي ڪجهہ حاصل ڪيو ويو آهي، انهيءَ مان ڪي نمونا انتخاب ۾ آندا ويا آهن. سندس شعر جو مجموعو "نوبهار" محترم عبدالاحد آزاد قاضي صاحب ڪان استفاده لاءِ حاصل ٿيو. جنهن جو شڪريو ادا ڪرڻ لازمي آهي.

حوالا:

١- آڏواڻي ڀيرو مل مهرچند: "سنڌ جي هندن جي تاريخ". ڀاڱو -١. ص ٥٠.

٢- ايضاً. ص ص- ٦٢ ۽ ٦٣.

٣- ايضاً. ص - ٦٣.

٤- آڏواڻي ڀيرومل مهرچند: "گربخشاڻي وارو شاهہ جو رسالو منهنجي نظر ۾" مهاڳ: مرليڌر جيٽلي، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو. ١٩٩٥ع. ص - ٨٠.

٥- ايضا

٦- آڏواڻي ڀيرومل مهرچند: "حيدرآباد جا هاءِ اسڪول" (مضمون) قسط: ٣- ماهوار، "سنڌو". ڊسمبر ١٩٤٦ع.

٧- هدايت پريم: "سنڌي ٻولي جا محقق". سنڌ تحقيقي بورڊ حيدرآباد. آگسٽ ١٩٩٤ع. ص - ٢٢.
٨- ايضاً
٩- آڏواڻي ڀيرومل: "سنڌ جي هندن جي تاريخ". ڀاڱو- ١، ص - ٦٣.
١٠- جي ايم سيد: "جنب گذاريم جن سين". سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو. ١٩٧٩ع جلد پهريون. ص ص ٢٣١ ۽ ٢٣٢.
١١- ڏسو حوالو ٧.
١٢- ڏسو حوالو ١٠- ص - ٢٣١.
١٣- جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر: "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ". روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو. ١٩٩٤ع. ص - ١٥٤.
١٤- ڏسو حوالو ٧. ص - ٢٥.
١٥- ڏسو حوالو ۴. ص - ٦.
١٦- مائيداساڻي ايم - آر: ٻه اکر. جاسوس (ناول) مصنف: ڀيرومل مهرچند ڪهاڻي ساهتيه مندر حيدرآباد.
١٧- ڏسو حوالو ١٣- ص - ١٥٥.
١٨- نڪر هيرو: ڀيرومل مهرچند. ١٩٩٠ع. ص ص ١٨ ۽ ١٩.
١٩- اجوائي لالسنگهه هزاريسنگهه: مهاڳ. "گلزار نثر". مؤلف ڀيرومل مهرچند آڏواڻي. ڇاپو اول. ١٩٢٩ع.
٢٠- آڏواڻي ڀيرومل مهرچند: گربخشاڻي وارو شاهه جو رسالو منهنجي نظر ۾. روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو. ١٩٩٥ع. ص - ٧٢.
٢١- ايضاً.
٢٢- نڪر هيرو: "ڀيرومل مهرچند". ساهتيه اڪادمي دهلي. ١٩٩٠ع. ص ص ٦٥ ۽ ٦٦.
٢٣- ايضاً. ص ٦٣.
٢۴- ڀيرومل مهرچند: "سنڌ جو سيلاني". مهاڳ. چيتمل پرسرام. نئين سنڌي لائبرري ١٩٢٢ع.
٢٥- آڏواڻي ڀيرومل مهرچند: "شاهه عبداللطيف ڀٽائي" (هڪ مطالعو). مهاڳ: تنوير عباسي. شاهه لطيف چيئر ڪراچي. يونيورسٽي ڪراچي ١٩٩٧ع.
٢٦- آڏواڻي ڀيرومل مهرچند: "گربخشاڻي وارو شاهه جو رسالو منهنجي نظر ۾": مهاڳ. مرليڌر جيٽلي.
٢٧- لاکو غلام محمد: "سنڌ جو تاريخي ۽ تحقيقي جائزو": مارئي سماجي سنگت. ملير ڪراچي. ١٩٩٧ع. ص - ٢٥٦.
٢٨- ڏسو حوالو ٢٥. مقدمو: آزاد قاضي.
٢٩- ڏسو حوالو ٢٢. ٻه اکر.